

М. А. ПЕЛЕЩИШИН

ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ БІЛЯ с. ЛЕЖНИЦІ НА ВОЛИНІ

В 1962 р. загін Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР провів невеликі розкопки біля с. Лежниця, Волинської області, на поселенні культури лійчастого посуду, відкритому на початку 30-х років археологом-краєзнавцем О. Цинкаловським¹.

Поселення знаходиться на відстані близько 0,5 км на південний захід від села, на мисі правого берега р. Західний Буг (урочище Чуб). Мис має форму неправильного прямокутника розміром 350×200 м, витягнутого в напрямі схід—захід. З півдня і заходу він оточений річковою долиною, з півночі — долиною безіменного потоку, а з північного сходу — неглибоким вузьким яром. Схили мису, за винятком південного, круті, висотою близько 20 м над долиною. Розкоп розміром 16×10 м був закладений недалеко від західного схилу. На площі розкопу простежено такі нашарування ґрунту: чорнозем (до глибини 0,6—0,7 м від сучасної поверхні) і слабо гумусований пісок, який на глибині 0,8—0,9 м переходив у материковий суглинок.

Речові знахідки зустрічалися в основному у чорноземі. В культурному шарі, який місцями зруйновано траншеями першої світової війни, виявлено знахідки різного часу — від енеоліту до Київської Русі включно. Основна маса матеріалу належить культурі лійчастого посуду. Серед інших знахідок є окремі уламки посуду пізньострічкової (моравської розписної), трипільської (етап С—II) та стжижовської культур. Крім того, у чорноземі приблизно до глибини 0,6 м від сучасної поверхні виявлено численну групу посуду початку ранньозалізного часу, невелику кількість фрагментів ліпної слов'янської (друга половина I тисячоліття н. е.) і давньоруської (IX—XI ст.) кераміки.

В цій статті публікуємо матеріали культури лійчастого посуду.

На відкритій площі були досліджені залишки наземної і двох напівземлянкових споруд та кілька ям (рис. 1).

Залишки наземної споруди виявлені в центрі розкопу у вигляді скупчення невеликих, переважно плоских (товщиною до 5 см), сильно перепалених, інколи ошлакованих кусків глиняної обмазки світло-коричневого і цеглястого кольору, котрі займали площу 3,8×1,4—1,9 м. На багатьох кусках простежувались відбитки дерева діаметром 2—5 см. Товщина скупчення в різних місцях неоднакова (10—23 см). Оскільки воно залягало на незначній глибині (28—35 см),

¹ О. Цинкаловський, Матеріали до археології Володимирського повіту, Записки НТШ, т. 154, Львів, 1937, стор. 234; його ж, Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia wołyńskiego, Warszawa, 1961, стор. 34.

то цілком можливо, що його верхній шар був частково зруйнований оранкою. Серед кусків обмазки виявлено велику кількість різноманітних знахідок: фрагменти посуду, глиняні пряслиця, грузила, крем'яний відбійник, сокиру, ретушовану пластину, невелику кількість відщепів та кам'яну шліфувальну плиту. Уламки посуду найчастіше зустрічалися в східній і північно-західній частинах житла. Майже всі глиняні пряслиця і грузило виявлені в південно-східній частині скупчення під кусками обмазки. Шліфувальна плита лежала в північно-східній частині.

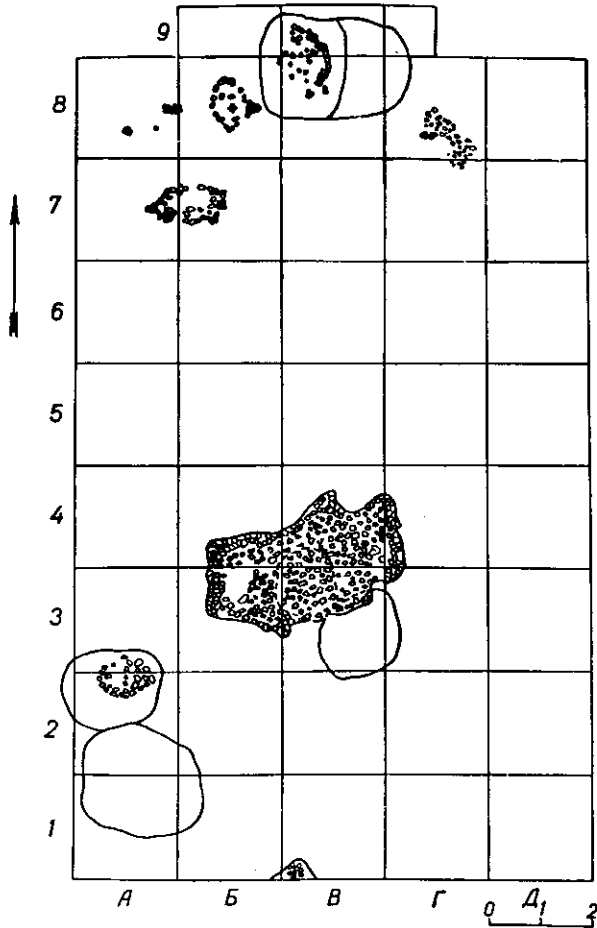

Рис. 1. План розкопу.

Крім знахідок культури лійчастого посуду, в скупченні знайдено три фрагменти пізньотрипільської кераміки. Судячи з форми скупчення, можна вважати, що споруда була прямокутною. Можливо, що це було житло, хоч залишків печі або вогнища не вдалося виявити. Південна частина житла, де знайдено глиняні пряслиця та інші вироби, могла використовуватися для домашніх робіт (наприклад, прядіння), а північна, де виявлено багато посуду,— для зберігання припасів і приготування їжі.

Найближчими аналогіями описаній будівлі є наземні споруди на поселеннях біля с. Зимне, Волинської області, Грудека Надбужного² та інших пам'яток на території Польської Народної Республіки³.

В різних місцях північної частини розкопу (на глибині 0,25—0,5 м

² WA, t. XXIII, z. 1, Warszawa, 1956, стор. 33—35, 38—39.

³ Annales UMGS, vol. IX, 3, sektion F (1954), Lublin, 1957, стор. 157.

від сучасної поверхні) виявлено три невеликих скупчення кусків глиняної обмазки неправильної форми, довжиною близько 1,2—1,6 м і шириною 0,6—0,8 м, серед яких знайдено уламки посудин (інколи перепалених), крем'яні відщепи, кістки тварин та інші знахідки. В цих скупченнях, певно, також можна вбачати залишки дуже зруйнованих наземних жител.

Напівземлянка № 1 виявлена в південно-західному кутку розкопу на глибині 0,75 м від сучасної поверхні. Вона складалася з двох овальної форми ям розмірами: одна — площею 2,4×2,05 м, глибиною 0,6 м і друга — відповідно 1,9×1,5 м і 0,33 м⁴ (рис. 2). Стінки обох ям злегка звужені донизу, дно рівне, а у більшій

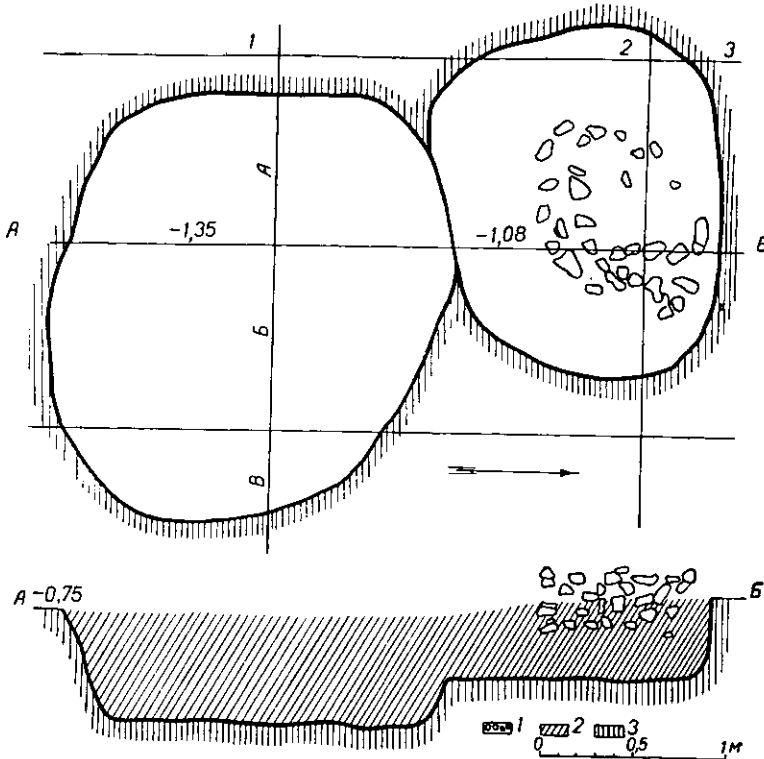

Рис. 2. Напівземлянка № 1.

1 — куски глиняної обмазки; 2 — заповнення; 3 — материк.

ямі ще й утрамбоване. В чорноземному заповненні більшої ями виявлено окремі уламки посуду, крем'яні відщепи, кістки тварин, черепашки «Upio» та окремі знаряддя праці. У верхній частині такого ж заповнення меншої ями виявлено скупчення кусків глиняної обмазки коричневого або чорного кольору, на багатьох з них збереглися відбитки дерева діаметром до 3 см. Між кусками обмазки простежувались прошарки попелу, вуглики, черепашки «Upio» та уламки посуду, основна маса з яких належала ліжчастим і біконічним горщикам з горизонтальним валиком під вінцями, а окремі фрагменти — амфорам з вушками на бочку та іншим посудинам (рис. 3, 2, 3). За своїм характером скупчення глиняної обмазки, що займало овальну форму (1,2×0,8 м), без сумніву являє собою залишки дуже зруйнованої, можливо, зрушеної з місця печі, конструкцію якої відтворити важко. Оскільки ці залишки виявлені дещо вище дна ями, можна припустити, що піч була побудована на якомусь дерев'яному підвищенні.

⁴ Глибина цих і наступних ям подається від рівня їх виявлення.

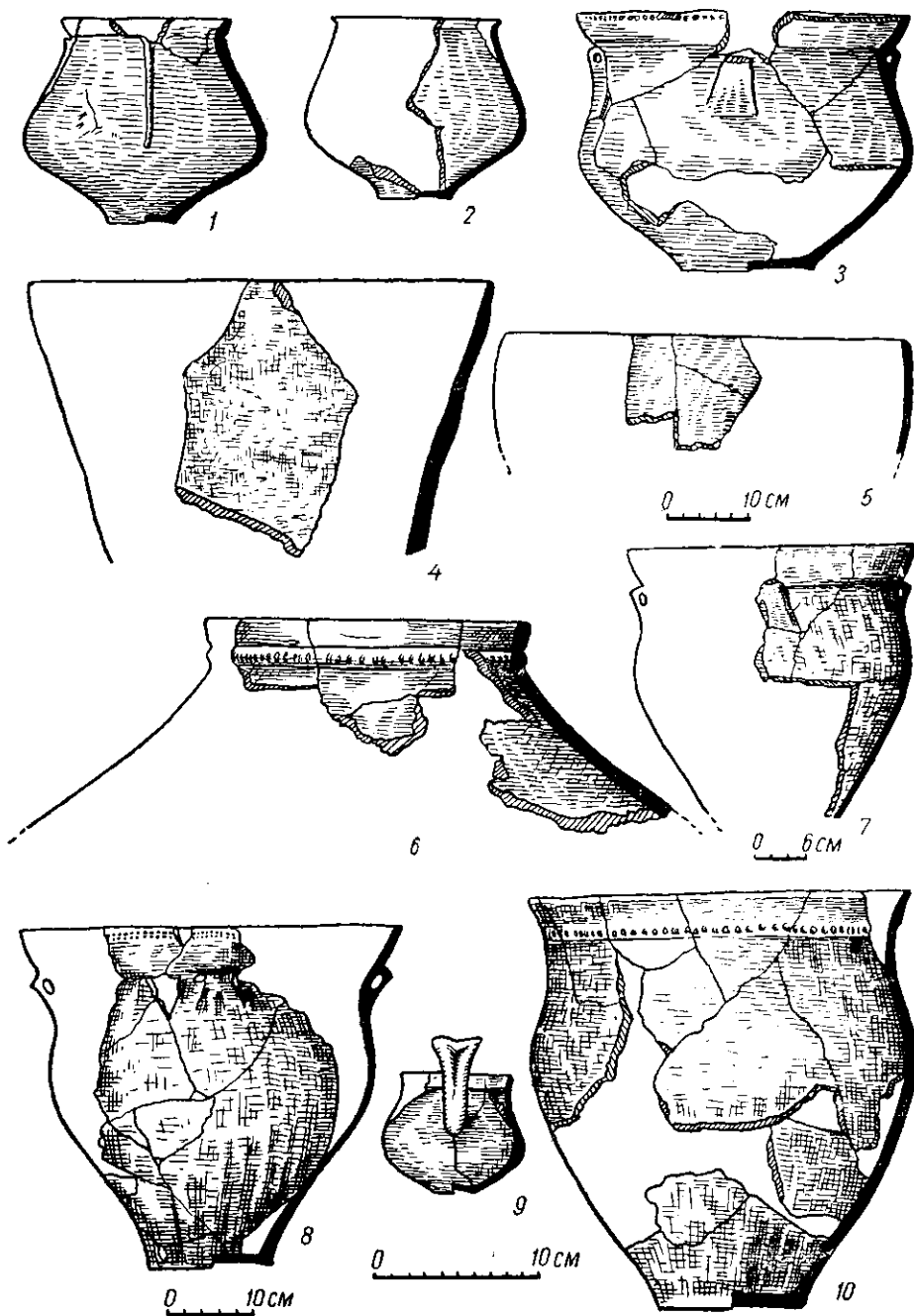

Рис. 3. Кераміка.

На відстані 0,9 м від східної стінки споруди, на глибині близько 0,8 м від сучасної поверхні відкрито скупчення черепашок «Упію», яке мало приблизно округлу форму діаметром 0,6 м і товщиною 8—12 см. Оскільки черепашки зустрічалися і в розвалі печі та заповненні споруди, можна припустити, що це скупчення також пов'язане з спорудою. Той факт, що скупчення складалося не з цілих черепашок, а лише з половинок, можливо, вказує на те, що воно мало характер смітника.

Напівземлянка № 2 відкрита біля північної стінки розкопу на глибині близько 1 м від сучасної поверхні (рис. 4).

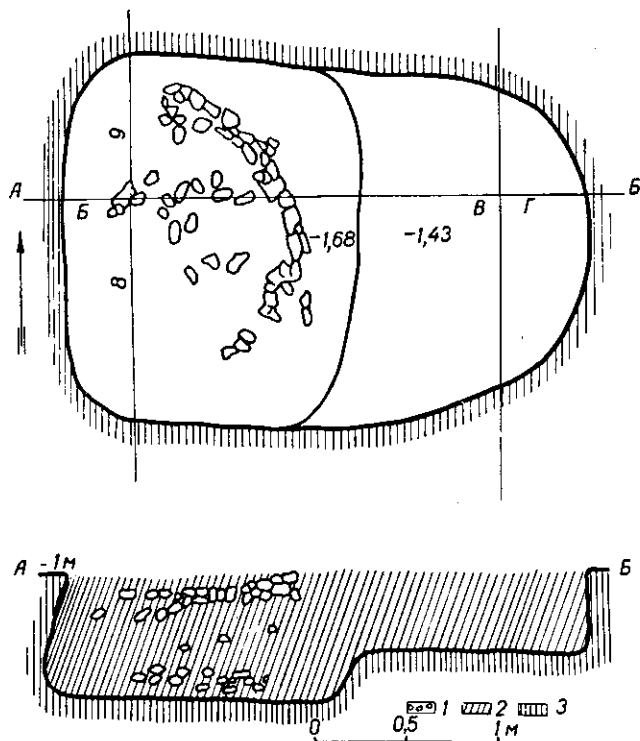

Рис. 4. Напівземлянка № 2.

Вона мала форму прямокутника із заокругленими кутами і була орієнтована по лінії схід—захід. Стінки її вертикальні, лише в західній частині місцями розширені донизу, дно нерівне. Східна частина неглибока (0,43 м), західна, яка має овальну форму, глибша (0,68 м). Довжина споруди 2,87 м, ширина — 1,62—1,98 м. Вона була заповнена чорноземом, слабо перемішаним з глиною. В західній частині ями виявлено значну кількість переважно великих кусків глиняної обмазки, які, можливо, також є залишками печі. Вони залягали в основному у вигляді двох прошарків і мали цеглястий і чорний колір, часто на них були відбитки дерева діаметром 2—3 см. Верхній прошарок товщиною 10—16 см мав приблизно овальну форму (1,3×0,7 м). Нижній, товщиною близько 10 см, знаходився на висоті 5—8 см від дна ями. Серед кусків обмазки простежувався попіл і перепалені кістки. Між прошарками виявлено три камені для розтирання зерна і значну кількість фрагментованого посуду. Більшість уламків належала двом великим ліччастим і кільком різної величини біконічним горщикам з валиком під вінцями, амфорі з вушками та іншим посудинам (рис. 3, 6, 7, 10). Привертають до себе увагу невелика ціла амфора (рис. 3, 1) та черпак з ручкою у вигляді півмісяця (рис. 3, 9). В заповненні східної частини споруди знайдено небагато переважно дрібних уламків кераміки, що част-

ково належали згаданим посудинам, крем'яні відщепи, кілька цілих і фрагментованих пластин, обушок кам'яної сокири, кістяну проколку і т. ін. (рис. 5, 6, 8, 9).

Крім описаних споруд біля південної стінки розкопу, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні частково виявлено контури третьої споруди.

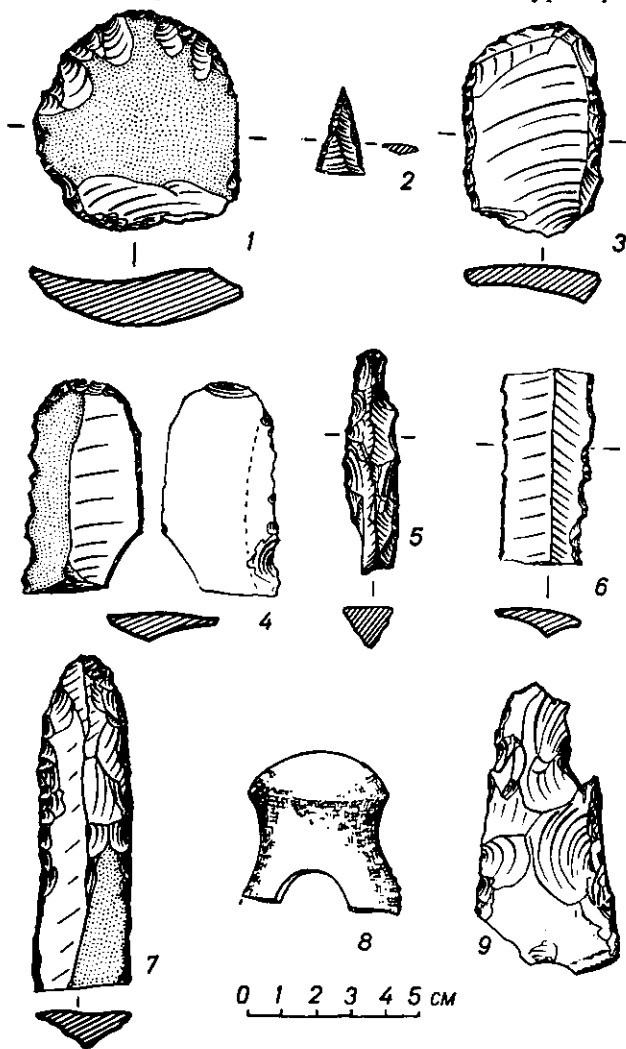

Рис. 5. Крем'яні і кам'яні вироби.

У верхньому шарі її заповнення знаходилося невелике скупчення кусків глиняної обмазки, серед яких знайдено роздавлений великий лійчастий горщик (рис. 3, 8) та крем'яний наконечник стріли (рис. 5, 2). Споруда розташована за межами розкопу, тому залишилася недослідженою.

Аналогічні описаним напівземлянкові споруди відомі на поселеннях біля сіл Зимне⁵, Грудек Надбужни⁶, Цмельов⁷ та ін.

Крім напівземлянкових споруд, було досліджено дві невеликі, з'єднані між собою ями, котрі знаходилися на відстані близько 2,4 м

⁵ М. А. Пелешин, Розкопки поселення культури лійчастого посуду біля с. Зимне, Волинської області, у 1960—1961 рр., МДАПВ, вип. 5, К., 1963, стор. 19—21.

⁶ WA, t. XXIII, z. 1, стор. 28—33; WA, t. XXIV, z. 1—2, Warszawa, 1957, стор. 43—45.

⁷ WA, t. XVIII, z. 3—4, Warszawa, 1951/1952, стор. 206; SA, t. 1, Wroclaw, 1955, стор. 12—15; SA, t. III, Wroclaw, 1957, стор. 26—40.

від напівземлянки № 1. Їх контури відкрито на глибині 0,9 м від сучасної поверхні. Ями мали неправильну округлу форму, звужені донизу стінки та рівне дно. Діаметр однієї з них близько 1,65 м, другої — 1,3 м; глибина ям однакова — 0,4 м. Одна з ям повністю була перекрита залишками наземної споруди. Однак ніякого конструктивного зв'язку між наземною спорудою і ямами не простежувалося. Між скупченням обмазки і горизонтом, на якому були виявлені контури ям,

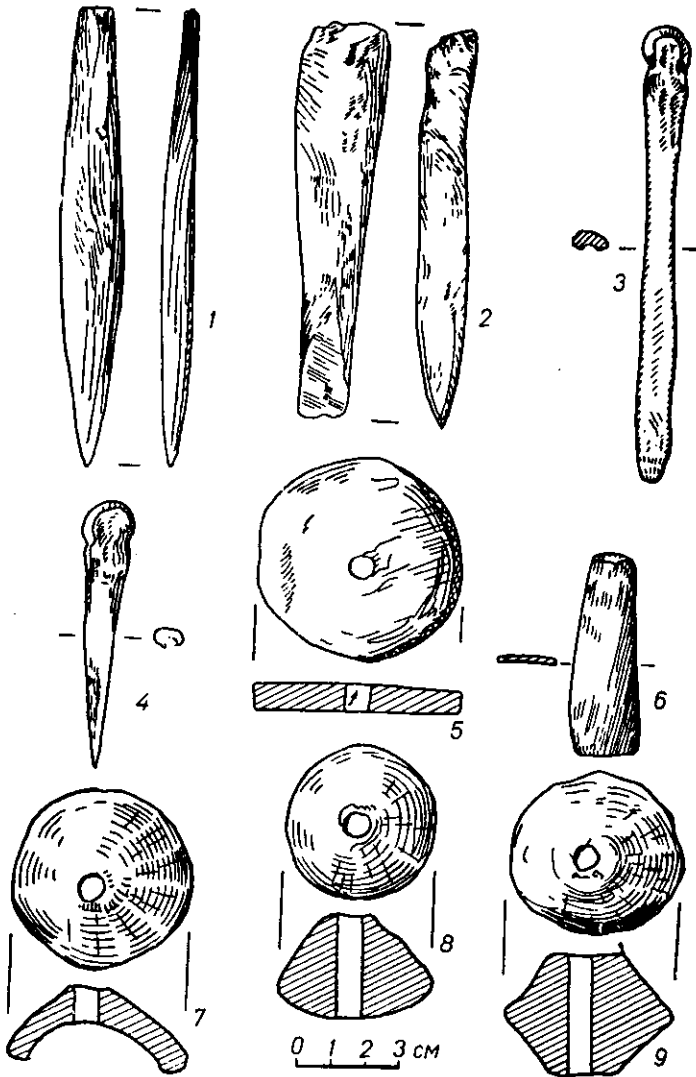

Рис. 6. Кістяні і глиняні вироби.

лежав шар чорнозему товщиною 0,3—0,4 м. Куски глиняної обмазки та інші знахідки в ньому майже не зустрічалися. В заповненні ям, що складалося з чорнозему, перемішаного з глиною, знайдено лише кілька дрібних уламків посуду, кісток тварин, крем'яних відщепів та кістяне знаряддя (рис. 6, 3). Таким чином, ями дещо раніші від наземної споруди.

Факти перекриття ям залишками наземних споруд відомі і на поселенні в Грудеку Надбужному. На цій підставі автор розкопок ви-

словив думку, що наземні житла будувалися на більш пізньому етапі існування поселення⁸.

В культурному шарі і в заповненні споруд на поселенні біля с. Лежниці виявлено відходи крем'яного виробництва, цілі і пошкоджені знаряддя праці, уламки посуду і кістки тварин. Для виготовлення крем'яних виробів використовувався волинський (надбузький) кремій. Крім того, знайдено окремі вироби, виготовлені з сірого з білими плямами кременю, який походить, певно, зі свенцехівського родовища, енеолітичні копальні котрого відомі в південній Польщі на березі Вісли⁹. Серед знахідок з волинського кременю переважають відщепи (252 екз.), рідше зустрічаються цілі і фрагментовані пластини (понад 30 екз.). Із знарядь, що використовувалися при виготовленні крем'яних виробів, знайдені відбійники (7 екз.) і ретушер. Відбійники мають приблизно шестигранну форму або являють собою частини крем'яних ядер зі слідами від ударів. Ретушер — трикутна в перекрої пластина довжиною 6,6 см із сильно затупленими і вищербленими краями (рис. 5, 5). Із знарядь праці найчастіше зустрічаються скребки, виготовлені на відщепі різної величини, рідше — на пластині (рис. 5, 1, 3, 4, 7). Частина пластин з підправленими плоскою ретушню краями використовувалася як ножі. Один уламок пластини, що має заполірований з обох боків робочий край, міг бути використаний як вкладиш для серпа. Сокири зустрічаються рідко, переважно фрагментовані. Вони, як правило, прямокутні в перекрої з пришліфованою робочою частиною. Згадуваний вище трикутний наконечник стріли має довжину 2,8 см, ширину в основі 1,9 см (рис. 5, 2).

З виробів, виготовлених із кременю сірого кольору з білими плямами, знайдено один відбійник та шість цілих і фрагментованих пластин, краї котрих в кількох випадках підправлені ретушню. Робочий край однієї такої пластини зазубрений і злегка заполірований (рис. 5, 6).

Кам'яні вироби зустрічаються рідше. Серед них є три зернотерки, шліфувальна плита та кілька розтиральників. Зернотерки являють собою невеликі сірі пісковикові камені приблизно овальної форми з вигнутою робочою поверхнею. Шліфувальна плита має вигляд плоского дрібнозернистого каменя коричневатого кольору, підтрикутної форми з обома зашліфованими боками. Довжина плити 25 см, найбільша ширина — 17 см. Знайдено також уламок кам'яної сокири (рис. 5, 8).

З кістяних виробів виявлено сім проколов, два долота та інші речі. Прсколки виготовлені з колотих трубчастих кісток переважно без епіфізу (рис. 6, 4). Одне з повністю збережених долот має пришліфоване, симетричне, злегка заокруглене лезо та заполіровану поверхню (рис. 6, 2). З окремих знахідок слід згадати уламок лощика і кістяну лопаточку з частиною епіфізу. Робочий край знаряддя пришліфований і заполірований з одного боку. Можливо, що ним наносили заглиблений орнамент на валиках під вінцями біконічних горщиків (рис. 6, 3). До рідкісних знахідок належить кістяний наконечник списа. Перо наконечника має видовжену підтрикутну форму, черешок плоский, прямокутний в перекрої. Поверхня наконечника дбайливо пришліфована і заполірована. Довжина його 13,5 см (рис. 6, 1).

Численний на поселенні посуд. Він увесь фрагментований, за винятком однієї цілої і кількох реставрованих посудин, знайдених в заповненні споруд. Кераміка виготовлялася із глини з невеликою домішкою переважно дрібного піску і шамоту. Поверхня посудин заглажена, часто покрита шаром рідкої глини, інколи добре залощена. Випал вогнищевий. В залежності від якості випалу посуд має сірий або коричневий колір з темними плямами. В керамічному комплексі зустрічаються

⁸ WA, t. XXIII, z. 1, стор 30, 46—47.

⁹ Dawna kultura, t. I, Warszawa, 1956, стор. 35.

різні форми посуду: горщики, амфори, миски, черпаки та ін. Найбільш численними є горщики, що поділяються на два типи: біконічні з валиком під вінцями і лійчасті. Переважають біконічні з одним, рідко двома валиками під вінцями. Один з реставрованих горщиків цього типу має дещо ввігнуте дно, ледве визначений біконічний тулуб та низькі вінця з відігнутих потоншеним краєм. Посудина прикрашена під вінцями валиком, на який нанесено заглиблення. Висота горщика 25,2 см, діаметр дна — 9,2 см, вінець — 23,8 см (рис. 3, 10). Діаметр вінця інших горщиків 18—32 см.

Серед лійчастих горщиків є низькі і високі. Одна з низьких посудин має невелике, злегка ввігнуте дно, розширений біконічний тулуб та невисокі вінця з нерівним краєм. Висота горщика 16 см, діаметр дна — 8,2 см, вінець — 21 см (рис. 3, 3). В місці, де вінця переходять в плічка, прикріплені чотири колінчасті вушка. Горщик прикрашений під краєм вінця горизонтальним рядом штампованих прямокутних заглиблень.

Високі горщики мають слабо визначений біконічний тулуб з найбільшою опуклістю вище половини висоти посудини та лійчасті вінця, під котрими прикріплені колінчасті вушка. Горщики часто прикрашені під краєм вінця горизонтальними рядами штампових заглиблень, а в кількох випадках — відбитками шнура. Зустрічаються і горщики без вушок. Вони прикрашені під вінцями пластичним орнаментом у вигляді букви «М» (рис. 3, 7, 8).

Амфори можна поділити на два типи. До першого відносяться кілька фрагментованих і одна ціла невелика амфора з порівняно малим, злегка ввігнутим дном, розширеним біконічним тулубом та низькими лійчастими вінцями. При переході вінця у плічка прикріплені два колінчасті вушка. Амфора прикрашена чотирма наліпними симетрично розміщеними валиками, два з яких спадають від нижньої основи вушок, а інші два — від основи вінця до місця найбільшої опуклості тулуба. Висота амфори 13 см, діаметр дна — 4,1 см, вінець — 10,7 см (рис. 3, 1). До другого типу належать амфори з невисокими лійчастими вінцями та сильно розширеним тулубом, в місці найбільшої опуклості котрого розміщені дугovidні або колінчасті вушка. Амфори цього типу прикрашені під вінцями горизонтальним валиком і заглибленнями. Діаметр вінця 16—20 см (рис. 3, 6).

З інших форм посуду слід назвати друшляки, миски і черпаки. Друшляки представлені уламками вінця двох посудин. Вони мали вушка з вертикальним отвором, прикріплені на рівні або дещо нижче краю вінця. У однієї з мисок верхня частина була нахилена до середини, край вінця діаметром близько 49 см потоншений. Інша миска, з розширеними догори стінками, має прямий потоншений край вінця, діаметр котрих 29,8 см (рис. 3, 4, 5).

Один з краще збережених черпаків мав невелике, злегка ввігнуте дно, біконічний бік і трохи відігнутий край вінця. Ручка черпака нагадувала характерну форму півмісяця. Висота посудини 7,2 см, діаметр дна — 2,7 см, вінець — 6,8 см (рис. 3, 9). В керамічному комплексі нерідко зустрічаються дрібні уламки посудин, прикрашені різної форми і величини виступами. Знайдено також мініатюрну посудину, мабуть, ритуального призначення. Вона мала нестійке дно і розширені догори стінки з нерівним краєм вінця. Висота її 2—2,6 см, діаметр дна — 2—2,5 см, вінець — 3,3 см.

Аналогічний до описаного посуд відомий з поселень біля сіл Зимне¹⁰, Малі Грибовичі¹¹, Грудек Надбужний¹², Цмельов¹³ та ряду інших.

¹⁰ Фонди відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, Львів.

¹¹ М. Ю. Смішко і М. А. Пелешин, Поселення культури лійчастого посуду в с. Малі Грибовичі, Львівської області, МДАПВ, вип. 4, К., 1962, стор. 35—41.

¹² WA, t. XXIII, z. 1, стор. 43—44; WA, t. XXIV, z. 1—2, стор. 43.

¹³ WA, t. XVIII, z. 3—4, tabl. XXI, XXIV; SA, III, стор. 43; Archeologia Polski, t. VI, z. 1, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961, стор. 39—46.

Невелику групу знахідок становлять цілі і фрагментовані пряслиця (25 екз.) і грузила (7 екз.). Переважна кількість перших має конічну форму із заглибленою основою, рідше зустрічаються біконічні і плоскі пряслиця. Діаметр їх 4,8—6 см, діаметр отвору — 0,7—1 см (рис. 6, 5—9). Грузила, більш за все ткацькі, виготовлені із глини з органічними домішками (псови?). Обпалені порівняно добре. Всі вони циліндричні з поздовжнім круглим отвором. Довжина повністю збереженого грузила 15 см, діаметр — 5—6,5 см, діаметр отвору — 0,9 см. Подібні пряслиця і грузила зустрічаються на багатьох пам'ятках культури лійчастого посуду.

На площі розкопу було виявлено невелику кількість кісток тварин. Оскільки в культурному шарі зустрічаються знахідки пізнішого часу, то було проведено попереднє визначення лише кісток, знайдених в заповненні споруд¹⁴. Майже всі кістки (за винятком кількох) належали свійським тваринам, переважно великій рогатій худобі, в меншій мірі — вівці (або козі), собаці, а окремі — водоплавній птиці. Отже, склад стада домашніх тварин дуже нагадує склад стада на поселеннях в Грудеку Надбужному, Цмельові¹⁵ та ін. Поряд зі скотарством велику роль в господарстві мешканців поселення відігравало землеробство, про що свідчать відбитки (пшениці?) в глиняній обмазці, знахідки зерно-терок і т. ін. Однак наявний матеріал недостатній для з'ясування питання про співвідношення тут цих двох галузей господарської діяльності.

На дослідженій частині Лежницького поселення, як і на інших периферійних поселеннях культури лійчастого посуду (Малі Грибовичі, Зимне, Грудек Надбужни та ін.), виявлено невелику кількість уламків пізньотрипільської кераміки. Подібні знахідки, як уже вказувалося в літературі, свідчать про синхронність західнобузької групи поселень культури лійчастого посуду з етапом С/II трипільської культури (за періодизацією Т. С. Пассек) та про існування взаємозв'язків між носіями обох культур¹⁶.

Таким чином, здобуті матеріали є цінним джерелом для вивчення і характеристики культури лійчастого посуду в західних районах УРСР. Вони показують, що Лежницьке поселення за своїм характером є однотипним з іншими поселеннями в басейні Західного Бугу (Зимне, Малі Грибовичі, Грудек Надбужни та ін.) і більш віддаленим на захід поселенням у Цмельові, котрі датуються на основі даних радіовуглецевого (С¹⁴) методу приблизно серединою III тисячоліття до н. е.¹⁷

Н. А. ПЕЛЕЩИШИН

ПОСЕЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ ВОРОНКООБРАЗНЫХ СОСУДОВ У с. ЛЕЖНИЦЫ НА ВОЛЫНИ

Резюме

В 1962 г. отряд Волынской археологической экспедиции Львовского Института общественных наук провел небольшие раскопки на поселе-

¹⁴ За визначення кісток, що було проведено на кафедрі анатомії свійських тварин Львівського державного зооветеринарного інституту, висловлюю псдяку кандидату біологічних наук Р. В. Білозору.

¹⁵ WA, t. XVIII, z. 3—4, стор. 251—252; WA, t. XXIII, z. 1, стор. 46—59.

¹⁶ Ю. М. Захарук, До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою, МДАПВ, вип. 2, К., 1959, стор. 65.

¹⁷ Ю. Н. Захарук, Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волыни, КСИА, вып. 12, К., 1962, стор. 51; K. J a z d z e w s k i, Über einige Probleme des Mittel und Ungneolithikums in Polen, Actes du Symposium aux problemes du Neolitique europeen, Praha, 1961, стор. 435.

нии культуры воронкообразных сосудов у с. Лежница на Западном Буге. На исследованной площади (около 160 м²) вскрыты остатки наземного сооружения (скопление кусков глиняной обмазки) прямоугольной формы размерами 3,8×1,4—1,9 м, две небольшие полуземлянки с остатками разрушенных смещенных печей и две хозяйственные ямы. В культурном слое и заполнении сооружений найдены разнообразные кремневые и костяные орудия труда, значительное количество фрагментированных сосудов, а также костей преимущественно домашних животных. Анализ материалов показал, что поселение по своему характеру аналогично поселениям у сел Зимно, Грудек Надбужны на Западном Буге и Цмелев в южной Польше, датирующимся приблизительно серединой III тысячелетия до нашей эры.
